

The Comparative-Analytic Study of “Journey” and “Mystical-Journey” in Narrative Literature: Ahmad Ghazali and Samad Behrangi’s works in Focus

Mahmoud Afrouz ^{1*}

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of English Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: m.afrouz@fgn.ui.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 30/06/2021

Received in revised form:
25/01/2022

Accepted: 01/02/2022

Keywords:

Narrative literature,

Journey and mystical journey,

Samad Behrangi,

Attar,

Ahmad Ghazali.

ABSTRACT

Journey has always occupied a unique position in world literature. The current paper investigates the concept of journey in children and adult’s narrative literature. Samad Behrangi’s “*the Little Black Fish*” concerns the challenges faced by the main character while passing through different stages of the mystical journey. The present paper aims at investigating the comparability of the stages of the Little Black Fish’s journey with that of the birds in *Resalat Al-Toyur* by Ahmad Ghazali. In the two works, the stages are not distinctively named. In Attar’s *Mantegh Al-Tair*, as an adaptation of Ghazali’s work, the seven stages of the mystical journey includes: quest, love, wisdom, independence, monotheism, amazement, indigence, and death. This framework is employed in comparing the aforementioned stages. The findings revealed that the stages are remarkably similar to each other. The major reason for the existence of such an incredible similarity was originated in the fact that they belong to mystical literature and cover the same theme of “Mystical Journey”. Last but not least, the similarity may also have its origins in the unconscious impact of the classic writers (i.e., Attar, Ahmad Ghazali) on the contemporary author (i.e., Samad Behrangi), as well as the human soul commonly shared by all human beings.

Cite this article: Afrouz, M. (2024). The Comparative-Analytic Study of “Journey” and “Mystical-Journey” in Narrative Literature: Ahmad Ghazali and Samad Behrangi’s works in Focus. *Journal of Research in Narrative Literature*, 13 (1), 1-24.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/RP.2022.6630.1371

Extended Abstract

Introduction:

The Notion of “journey” has been always given a unique position among the other multiple interesting concepts in the world literature. The current study is an investigation of this concept (Journey) in both children and adult’s narrative literature. Fiction or narrative literature has played an important role in showing the impact of “journey” on religious, cultural, and social changes.

“Journey” has appeared in children’s literature, both in the form of physical and spiritual journeys. The story of *The Little Black Fish* is one of the few works that deals with the topic of spiritual journey in a pleasant and delicate way. This story comprises a lot of symbols that, if explained and decoded, reveal the deep layers of the story to the reader. In adult narrative literature, there are also works in the field of travelogues and spiritual journeys, the latter of which is referred to as a “mystical journey”. In the classical literature of Iran, a large quantity of outstanding works on “mystical journey” exist. Attar is one of the most prominent literary figures of Iranian-Islamic mysticism and his “*Mantegh Al-Tair*” is a masterpiece in Persian literature. This book is considered as an adaptation from Ahmad Ghazali’s “*Resalat Al-Toyur*”. In the present paper, the primary focus is on the stages of journey in “*Resalat Al-Toyur*”.

The research questions are as follows:

- 1) Is the journey of the “Little Black Fish” comparable to that of the birds?
- 2) Which of the stages on the journey of birds is comparable with the stages of the journey of the black fish? How can we analyze the journey of the black fish in the context of the journey of the birds?
- 3) What factors can influence the comparability of a work in contemporary children’s literature with a work in classic adult literature?

Methodology:

The story of *The Little Black Fish* is written by the famous Iranian writer, Samad Behrangi, and is referred to as one of the most important works of Iranian children’s literature. This book was published in 1968. The story of *The “Little Black Fish”* was chosen from among various works of Samad Behrangi since it was his only work on the mystical journey. *The “Little Black Fish”* concerns the challenges faced by the main character in passing through different stages of the mystical journey.

Ahmad Ghazali was a mystic jurist and a jurist mystic. In *The Resalat Al-Toyur*, he has pleasantly narrated the journey of the birds to the King-Simorgh palace.

In studying literary works, the focus is usually on the text, the writer, and the reader. In the current comparative study, the authors could be divided into two groups of contemporary and classical. Readers also belong to two different groups in terms of age. However, the texts are well-matched since both are among the famous literary works of Iran and share the same theme of mystical “journey”. Both works also enjoyed an allegorical and symbolic language.

In Attar's *Mantegh Al-Tayr*, as an adaptation of Ghazali's work, seven stages of a mystical journey are engaged which include: quest, love, wisdom, independence, monotheism, amazement, indigence and death. This taxonomy was employed as a model or framework in comparing the stages of the mystical journey

Results and Discussion:

In the current research, the stages of journey in "The Little Black Fish" (in the contemporary children's literature) have been compared with the stages of the mystical journey of the birds (in classical literature). In the two works, the stages were not distinctively named. However, all seven stages of the journey of the birds could be identified in Samad Behrangi's "*The Little Black Fish*".

Amazingly, the classic framework of Ghazali's and Attar's mystical journey of the birds was so applicable to the story of "*The Little Black Fish*" that it seemed as if Samad Behrangi had artistically and delicately arranged the stages of the black fish's journey in accordance with the stages of the mystical journey of the birds.

Behrangi was quite familiar with children's language, and he was also familiar with the classical Persian masterpieces like those of Ghazali's and Attar's. It does not seem improbable that while he was writing *The Little Black Fish*, he also might have been thinking about the stages of the mystical journey of the birds. The process could also be of unconscious or subconscious type. In any case, what was found in the present paper indicated the high comparability of journey stages in the two works in Persian (children and adult) literature.

Conclusion:

The findings of the current research indicate that the story of "*The Little Black Fish*" can be compared and interpreted based on the framework of the journey of the birds in Ahmad Ghazali's *Resalat Al-Toyur* and Attar's *Mantegh al-Tayr*. It was realized that the stages of the journeys of the heroes in the two works were remarkably similar. The major reason for the existence of such an incredible similarity was found to be the fact that they belong to mystical-literature and cover the same theme of 'mystical-journey'. Last, but not least, the similarity may also have its roots in the unconscious impact of the classic writers (i.e., Attar, Ahmad Ghazali) on the contemporary author (i.e., Samad Behrangi), as well as the human soul commonly shared by all human beings.

بررسی تحلیلی-تطبیقی مقوله «سفر» و «سلوک» در ادبیات داستانی: تمرکز بر آثار احمد غزالی و صمد بهرنگی

محمود افروز^{۱*}

۱. نویسنده مسؤل، استادیار مطالعات ترجمه، گروه زبان و ادبیات انگلیسی، دانشکده زبان‌های خارجی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: m.afrouz@fgn.ui.ac.ir

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۰۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۱/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۲

واژه‌های کلیدی:

ادبیات داستانی،

سفر و سلوک،

صمد بهرنگی،

عطار،

احمد غزالی.

در ادبیات جهان، پرداختن به سفر قهرمان جایگاه ویژه‌ای دارد. جدائیت این مقوله چنان است که آثار فاخری هم در ادبیات کودک و هم بزرگسال بدان اختصاص یافته است. داستان ماهی سیاه کوچولو به قلم صمد بهرنگی با زبانی تمثیلی و البته شیرین و کودکانه، به سفر قهرمان داستان و مراحل گذر وی از موانع و چالش‌های گوناگون پرداخته است. نگارش چنین آثار عمیقی برای کودکان که با وجود برخورداری از زبانی کودکانه، ریشه در مفاهیم ژرف عرفانی دارد، می‌تواند تأثیرات تربیتی بسیار شگرفی بر نسل جدید بگذارد. از سفر معنوی یا عرفانی در ادبیات بزرگسال، غالباً با نام سلوک یاد می‌شود. هدف از جستار حاضر بررسی تطبیقی مراحل سفر ماهی سیاه با مقامات سلوک مرغان در رساله الطیور احمد غزالی است. هرچند در هیچ‌یک از این دو اثر به تفکیک نامی برای مراحل سفر ذکر نشده؛ ولی در منطق الطیر عطار که اثری اقتباسی از رساله الطیور است، از این منازل به وادی‌های سلوک تعبیر شده و به ترتیب شامل «طلب، عشق، معرفت، استغنا، توحید، حیرت، فقر و فنا» است. یافته‌های مقاله حاکی از تطبیق تمام مقامات یادشده با مراحل سفر ماهی سیاه است. یکی از دلایل این شباهت را می‌توان اختصاص این آثار به حوزه ادبیات عرفانی و پرداختن آنها به مقوله مشترک «سفر عرفانی» دانست. همچنین، از روح مشترک بشری در به تحریر در آمدن آثار عرفانی تطبیقی‌پذیر و یا حتی از تأثیر ناخودآگاه نویسنده معاصر از نویسنده کلاسیک نیز نمی‌توان به‌سادگی گذشت.

استناد: افروز، محمود (۱۴۰۳). بررسی تحلیلی-تطبیقی مقوله «سفر» و «سلوک» در ادبیات داستانی: تمرکز بر آثار احمد غزالی و صمد بهرنگی.

پژوهشنامه ادبیات داستانی، ۱۳ (۱)، ۲۴-۱.

حق مؤلف © نویسندگان.

ناشر: دانشگاه رازی

DOI: 10.22126/RP.2022.6630.1371

۱. پیشگفتار

سفر قهرمان از جمله موضوعات جذاب ادبیات ایران و جهان است. ادبیات داستانی جایگاه مهمی در نشان دادن تأثیر سفر در تغییر و تحولات دینی، فرهنگی و اجتماعی داشته است. از یک سو، دین جزوی از فرهنگ یک جامعه است و از سوی دیگر، ادبیات «ذاتاً پدیده‌ای اجتماعی است»، بنابراین، ارتباط دین، جامعه و ادبیات را می‌توان «متقابل، دیرینه و غیرقابل انکار» توصیف کرد (زارعی و صفری، ۱۳۹۸: ۲۴). در این میان، ادبیات عرفانی عرصه داستان‌هایی با مضمون سلوک، سفرهای روحانی و «گام نهادن آگاهانه شخص در طریق خودشناسی و خداشناسی» بوده است (افروز الف ۱۴۰۰: ۱۴) بوده است. در واقع، داستان‌نویسی در حوزه ادبیات «مذهبی» و عرفانی «در سال‌های اخیر رشدی بسیار چشمگیری داشته است. از دلایل گرایش به این نوع ادبیات، تأثیرگذار بودن، سادگی و توجه به بن‌مایه‌های تعلیمی و عرفانی داستان‌هاست» (نورایی و امامی، ۱۳۹۸: ۹۴).

«سفر» در ادبیات داستانی کودک، هم در قالب سفرهای جسمی و هم سفرهای معنوی جلوه کرده است. داستان ماهی سیاه کوچولو از اندک آثاری است که با زبانی کودکانه و دلنشین به مقوله سفر معنوی پرداخته است. این داستان حاوی نمادهای فراوانی است که در صورت تبیین و رمزگشایی، لایه‌ها عمیق و زوایای پنهان داستان را بر خواننده آشکار می‌کند. در ادبیات داستانی بزرگسال نیز آثاری هم در زمینه سفرنامه‌ها و هم سفرهای معنوی وجود دارد که مورد اخیر با عنوان سفر عرفانی یا سلوک شناخته می‌شود. در ادبیات کلاسیک ایران آثار برجسته‌ای با محوریت سفر عرفانی وجود دارد. عطار از «قلل رفیع عرفان ایرانی-اسلامی» و منطق‌الطیر وی یک «حماسه عرفانی» است (ابراهیم‌پور نمین و اکرمی، ۱۳۹۶: ۱۴). عطار این منظومه بلند خود را با اقتباس از رساله‌الطیور احمد غزالی (۴۵۸-۵۲۰ ق) سروده است (مجاهد ۱۳۷۶: ۱۶، کوپا ۱۳۹۰: ۳، فدوی ۱۳۹۶: ۱۰۳). در جستار حاضر بر رساله‌الطیور تمرکز شده است.

داستان ماهی سیاه کوچولو اثر نویسنده مشهور صمد بهرنگی (۱۳۱۸-۱۳۴۷)، جزو آثار مهم ادبیات کودکان ایران به شمار می‌رود که وی در سال ۱۳۴۷ آن را به زیور طبع آراست. با توجه به اینکه در نوشتار حاضر مقوله سفر در آثار کودک مد نظر بوده، داستان ماهی سیاه کوچولو از میان آثار وی برگزیده شد.

احمد غزالی عارفی «فقیه» و فقیهی «عارف» بوده است (مجاهد، ۱۳۷۶: ۱۶). تمام «تذکره نویسان» هم عقیده‌اند که وی در آغاز سلوک «طریق عزلت و خلوت را پیشه کرده بود» و «در مراحل بعدی عمر، طریق عشق را برگزید و از این جهت شهره آفاق گشت» (همان: ۱۷-۱۸). او در رساله الطیور به شیوه‌ای نغز و دلنشین به مراحل سفر مرغان به بارگاه ملک سیمرغ پرداخته است.

به اذعان مجاهد (۱۳۷۶: ۷۰)، رساله الطیور «بی شک یکی از مواد طرح منطق الطیر شیخ عطار بوده است که عطار این اثر را با اضافات و تفصیلاتی در منطق الطیر آورده است». فدوی (۱۳۹۶: ۱۰۳) نیز منطق الطیر را اثری مقتبس از رساله الطیور معرفی می‌کند. عطار نیشابوری (م ۶۲۷ ق) خود نیز یکی از برجسته‌ترین چهره‌های صاحب سبک است. همچون دیگر متون کهن ادب پارسی که سرشار از آرایه‌ها و صنایع بدیع ادبی است، آثار عرفایی چون غزالی، عطار و مولانا، خواه به لحاظ عناصر زیبایی‌شناختی و خواه محتوای عرفانی، حقیقتاً از جایگاه ممتازی برخوردارند (پرواز و افروز، ۱۴۰۰). با تأکید بر تفکیک‌ناپذیری «سبک» و محتوا در غالب متون ادبی (افروز، ۲۰۲۱ الف: ۲۱۴)، ذکر این نکته ضروری است که غزالی به سبک خاص خود، از نمادهای ویژه‌ای در تبیین مفاهیم ژرف عرفانی استفاده کرده است. در واقع، پرداختن به مقوله سفر عرفانی از غزالی چهره‌ای بی‌همتا و ماندگار در حوزه مطالعات سلوک-محور ساخته است. به‌طور کلی می‌توان گفت که مفاهیمی هم‌چون «جدایی از عالم علوی، غربت روح در قفس تن و بازگشت به اصل در ادبیات عرفانی» اغلب «در آثار تمثیلی و با زبانی نمادین بیان شده است» (نورایی و اسدیان، ۱۳۹۵: ۲۹۳). در منظومه منطق الطیر، هر یک از سی مرغ نماد بخشی از جامعه است. آنها برای وصال سیمرغ راهی کوه قاف می‌شوند. آرایه بدیع به کارگیری نام سیمرغ در برابر سی مرغ در منطق الطیر به طرز ظریفی خودنمایی کرده و ترجمه این دست‌نامه‌های خاص را برای مترجمان این اثر گرانسنگ بسیار چالش‌برانگیز کرده است (افروز، ۲۰۲۱ ب: ۲۲). مرغان منطق الطیر هفت وادی را طی می‌کنند: طلب، عشق، معرفت، استغنا، توحید، حیرت، فقر و فنا.

با توجه به زمینه عرفانی و زبان تمثیلی و نمادین هر دو اثر، در جستار حاضر بر آنیم تا به تطبیق مراحل سفر ماهی سیاه (در ادبیات معاصر کودک) با مقامات سلوک مرغان (در ادبیات کلاسیک بزرگسال) پردازیم. در گام نخست بررسی آثار غالباً بر متن، نگارنده و خواننده تمرکز می‌شود. در این بررسی تطبیقی، نویسندگان به دو گروه معاصر و کلاسیک تقسیم می‌شوند؛ مخاطبان نیز از لحاظ سن به

دو گروه مختلف تعلق دارند؛ اما متن این آثار واجد زمینه‌های تطبیق‌پذیر است: این آثار در زمره شاهکارهای ادبی ایران زمین بوده و با مضمون مشترک «سفر» نگاشته شده‌اند.

تحقیقات متعددی در حوزه‌هایی همچون سفر در ادبیات کودک، سفر قهرمان در داستان ماهی‌سیاه کوچولو و نیز سلوک در *منطق‌الطیر* و *رسالة‌الطیور* انجام شده است که در ادامه به مرور مختصر برخی از آنها خواهیم پرداخت.

یعقوبی جنبه‌سرابی (۱۳۹۹) داستان ماهی‌سیاه کوچولو را با حکایت «ماهیان و آبگیر» از کتاب *کلیده و دمنه* تطبیق داده و معتقد است این اثر بهرنگی از شرایط ویژه فرهنگی-اجتماعی دوران پهلوی دوم (دهه ۳۰ و ۴۰ شمسی) تأثیر گرفته است.

واثقی خوندابی، ملک ثابت و کهدویی (۱۳۹۹) نیز در مقاله خود به «بررسی سلوک عرفانی در *مثنوی مولوی* و *مثنوی‌های سلطان ولد*» پرداخته و به نتیجه رسیده‌اند که «سلطان ولد با تکیه بر قدرت علمی و تجربیات شهودی خود»، «برداشت‌های ناب‌ی از کلام پدر ارائه» داده و «در مبحث سلوک عرفانی نوآوری‌هایی» داشته است.

مقاله عبداله‌زاده برزو و ریحانی (۱۳۹۸) با عنوان «نقد کهن‌الگویی سفر قهرمان در داستان ماهی‌سیاه کوچولو» بر مبنای نظریه کمپیل^۱ و پیرسون^۲ نگاشته شده است، البته با وجود اشاره به نظریه کمپیل در عنوان مقاله، در حقیقت، نویسندگان سفر ماهی‌سیاه را صرفاً در قالب پیرسون بررسی کرده‌اند و در نهایت به این نتیجه رسیده‌اند که در سفر ماهی‌سیاه «مرحله بازگشت قهرمان» آشکار نشده است، بنابراین طبیعی است که نمی‌توان انتظار داشت مقامات فرعی مرحله بازگشت، یعنی حکمران، فرزانه و لوده نیز تحقق یافته باشد، البته مراحل دوازده‌گانه پیرسون به نسبت مدل کمپیل تطبیق‌پذیری بیشتری با مراحل سفر ماهی‌سیاه دارد و شاید به این دلیل، نویسندگان صرفاً نامی از الگوی کمپیل در عنوان آورده، رسماً از الگوی پیرسون استفاده کرده‌اند.

عباسی و میرابوطالبی (۱۳۹۸) نیز با تکیه بر مدل «فردیت» یونگ و «سفر قهرمان» کمپیل کوشیده‌اند تا به نقش سفر در رمان کنسرو غول در ادبیات کودک و نوجوان پردازند. ایشان در نهایت به این نتیجه رسیده‌اند که «فردیت یافتن قهرمان از رهگذر تجارب واقعی است» (ص ۸۰).

1. Joseph Campbell (1904-1987)

2. Carol S. Pearson

ولی پور و همتی (۱۳۹۶) در نوشتار مشترک خود با محوریت «جستجوی کمال مطلوب» به بررسی تطبیقی ماهی سیاه کوچولو با *جانانان مرغ دریایی* باخ پرداخته‌اند. طبق یافته‌های ایشان، نمادپردازی، درون‌مایه و زاویه دید از وجوه اشتراک و شیوه صحنه‌سازی و فرجام قهرمان را از وجوه افتراق دو اثر برمی‌شمرند (ص ۱۶۱). با وجود انکارناپذیری روابط بینامتنیت میان برخی متون متقدم و متأخر و تأکید محققان بر رصدپذیری رگه‌هایی از داستان‌های پیشینیان در برخی داستان‌های جدید (افروز، ۱۴۰۰ب)؛ اما اصغری و همکاران (۱۳۹۸: ۱۷۵) «انتساب» داستان *ماهی سیاه کوچولو* به *جانانان مرغ دریایی* را به روشنی رد کرده‌اند. البته، با توجه به اقتباس *منطق الطیر* از *رسالة الطیور*، بهتر بود پژوهشگران از این اثر گرانسنگ نیز سخن به میان می‌آوردند.

افروز (۱۳۹۶: ۱) در مقاله‌ای پس از تطبیق مقامات سلوک در *منطق الطیر* عطار با مراحل سفر عرفانی پسر بچه‌ای به نام اسکار، قهرمان اثری از امانوئل اشمیت، همسانی‌های این دو نوع سلوک تمثیلی و کودکانه را تحلیل کرده، دلیل تطبیق‌پذیری آن دو را پیش‌زمینه مذهبی آنها می‌داند. آتشی (۱۳۹۶) نیز در مقاله خود به تفاوت‌های موجود میان روایت واژگانی با روایت واژگانی تصویری سفرهای کرگدن پرداخته است. قهرمان این داستان «همیشه در سفر» (کلهر، ۱۳۸۹: ۱) است و با موجودات مختلفی مانند «سنجاقک»، «خرگوش»، «آهو»، «پری» و غیره همسفر می‌شود. به گفته آتشی (۱۳۹۶: ۲۷) چنانچه قرار باشد «ترتیبی برای مجموعه کتاب‌های سفرهای کرگدن تصور کنیم، بهتر است مفهوم سفر را در این آثار بررسی کنیم».

کوپا (۱۳۹۰) از منظر روایت‌پردازی به تطبیق دو اثر *رسالة الطیور* و *منطق الطیر* پرداخته و معتقد است که غزالی و عطار یک «حماسه عرفانی» خلق کرده و در آن «سفر فکرت قلبی را در قالب هجرتی پر مخاطره به تصویر می‌کشند» (ص ۱). البته تمرکز پژوهشگر بر روی مقامات سلوک و قیاس تطبیقی آن نبوده و مطلبی در این باب نگاشته نشده است.

بنابراین، مطالعه‌ای که بر اساس الگویی جامع (به لحاظ تعداد مقامات و پوشش کامل مراحل) و متناسب (با لحاظ عرفانی بودن نوع سفر) به تحلیل و تفسیر مراحل سفر ماهی سیاه پرداخته باشد، تاکنون انجام نشده است. از سوی دیگر، در مجموع، تاکنون تحقیقات انگشت‌شماری در خصوص تطبیق مراحل سفر در ادبیات معاصر کودکان با مراحل سلوک در ادبیات کلاسیک بزرگسال انجام گرفته است. مقاله حاضر به قصد پرکردن خلاء پژوهشی حاضر صورت پذیرفته است.

۱-۱. پرسش‌های پژوهش

پرسش‌های پژوهش از این قرار است:

- ۱) آیا به‌طور کلی سفر ماهی‌سیاه با سلوک مرغان قابل قیاس است؟
- ۲) کدامیک از مقامات سلوک مرغان با مراحل سفر ماهی‌سیاه تطبیق‌پذیر است؟ به عبارت دیگر، حیطة تحلیل‌پذیری سفر ماهی‌سیاه در چارچوب سلوک مرغان تا چه میزان است؟
- ۳) چه عواملی در تطبیق‌پذیری یک اثر در ادبیات معاصر کودک با اثری در ادبیات کلاسیک بزرگسال تأثیرگذار است؟

۱-۲. روش پژوهش و چارچوب نظری

الگوی جوزف کمپبل غالباً توسط پژوهشگران برای بررسی داستان‌های سفر-محور استفاده می‌شود؛ اما برای بررسی داستان ماهی‌سیاه کوچولو، که داستانی معنوی در حیطة کودکان است، الگوی کمپبل و الگوهای مشابه آن (مانند پیرسون و غیره) کارآمدی چندانی ندارند. هرچند، نگارنده نیز همچون محققان بسیاری (Sonnenburg & Runco 2017; Vogler 2017; Ranieri 2017) کمپبل را جزو بزرگترین و تأثیرگذارترین اسطوره‌شناسان قرن بیستم می‌داند؛ اما باید اذعان داشت که هر نوع سفر را نمی‌توان در قالب الگوی پیشنهادی وی تحلیل کرد.

الگوی کمپبل غالباً برای تفسیر تطبیقی سفرهای اسطوره‌ای^۱ کاربرد دارد. در واقع، از مجموع سه مرحله «عزیمت»^۲، «تشرّف»^۳، و «بازگشت»^۴ در نظریه کمپبل (۱۳۸۴)، صرفاً مراحل معدودی از دو مرحله اول آن با مقامات سفر ماهی‌سیاه قابل تطبیق است. سفر ماهی‌سیاه به نوعی سفر معنوی یا عرفانی^۵ تلقی می‌شود. به این دلیل، از الگوی تلفیقی سلوک مرغان در *رسالة الطيور غزالی* و *سی مرغ در منطق الطیر* عطار، که به مراحل سفری معنوی در ادبیات بزرگسال اختصاص دارد، استفاده شد. هرچند غزالی مقامات سلوک را به تفکیک نام ننهاده؛ ولی در اثر اقتباسی از آن که توسط عطار عرضه گردیده، هفت منزل سلوک چنین معرفی شده است:

1. mythological journeys
2. departure
3. initiation
4. return
5. mystical journey

هست وادی طلب آغاز کار	وادی عشق است از آن پس بیکنار
پس سیم وادی است آن معرفت	هست چارم وادی استغنا صفت
هست پنجم وادی توحید پاک	پس ششم وادی حیرت صعبناک
هفتمین وادی فقر است و فنا	بعد از این وادی روش نبود تو را

(عطار، ۱۳۷۴: ۲۰۷)

۲. پردازش تحلیلی موضوع

در این جستار با ذکر شواهد متنی، میزان تطبیق‌پذیری میان وادی‌های سلوک در ادبیات بزرگسال با مراحل سفر در ادبیات کودک مشخص شده است. بر این اساس، رساله‌الطیور غزالی، منطق‌الطیر عطار و داستان ماهی سیاه کوچولو اثر صمد بهرنگی را برگزیده‌ایم. هفت وادی سلوک (طلب، عشق، معرفت، استغنا، توحید، حیرت، فقر و فنا) با مراحل سفر ماهی سیاه تطبیق‌پذیر است. برای بررسی دقیق، در ابتدا وادی‌های سلوک در قالب نظم ذکر شده سپس شواهد متنی از داستان بهرنگی ذکر شده است.

غزالی نخستین مقام سلوک را «کشش» و «طلب» معرفی کرده است:

«هر یک از ایشان را کشش به آشیانه دگر و منزل گاه دیگر بود ... پس خبر پرسیدند و آشیان وی

طلب کردند» (مجاهد، ۱۳۷۶: ۷۱، برجسته‌سازی افزوده شده).

عطار نیز وادی نخست را «طلب» نامیده است:

چون فرود آئی به وادی طلب	پیش از آمد هر زمانی صد تعب
صد بلا در هر نفس اینجا بود	طوطی گردون مگس اینجا بود
جد و جهد اینجاست باید سال‌ها	ز آنکه اینجا قلب گردد حال‌ها

(عطار، ۱۳۷۴: ۲۰۷)

بنابراین، «طلب» اولین مرحله سفر است که در آن سالک روز و شب یاد مقصود را در خاطر می‌پروراند و با حالی منقلب، مشتاق یافتن اوست و حتی گذر زمان هم بر شدت اشتیاق وی می‌افزاید (افروز، ۱۴۰۰ ج). بهرنگی نیز در همان اوایل داستان خود حال دگرگون و قلب‌شده، یا به تعبیر وی «درد» ماهی سیاه را این‌چنین توصیف می‌کند:

«چند روزی بود که ماهی کوچولو تو فکر بود و خیلی کم حرف می‌زد. با تنبلی و بی‌میلی از این طرف به آن طرف می‌رفت و بر می‌گشت و بیشتر وقت‌ها هم از مادرش عقب

می افتاد. مادر خیال می کرد بچه اش کسالتی دارد که به زودی برطرف خواهد شد؛ اما نگو که درد ماهی سیاه از چیز دیگری است!» (بهرنگی، ۱۳۴۷: ۲).

عطار در ادامه توصیف «وادی طلب» می فرماید:

مال اینجا بایدت انداختن	ملک اینجا بایدت درباختن
در میان خونت باید آمدن	وز همه بیرونت باید آمدن
چون نماند هیچ معلومت به دست	دل ببايد پاک کرد از هرچ هست
چون دل تو پاک گردد از صفات	تافتن گیرد ز حضرت نور ذات
چون شود آن نور بر دل آشکار	در دل تو یک طلب گردد هزار

(عطار، ۱۳۷۴: ۲۰۷)

در داستان بهرنگی نیز چنین می خوانیم:

«خانه ماهی کوچولو و مادرش پشت سنگ سیاهی بود؛ زیر سقفی از خزه. شبها، دوتایی زیر خزه ها می خوابیدند. ماهی کوچولو حسرت به دلش مانده بود که یک دفعه هم که شده، مهتاب را توی خانه شان ببیند!» (بهرنگی، ۱۳۴۷: ۲).

عبارات و واژگان کلیدی چون «پشت سنگ سیاه» و «زیر سقفی از خزه» و «حسرت به دل» داشتن برای دیدن نور «ماه» همگی حاکی از آغاز شوق یا شکل گیری بارقه های «طلب» برای ترک تاریکی و سفر به سمت نور است. در غالب ادبیات جهان، نور استعاره ای از دانش و تاریکی، نماد نادانی است. در حقیقت، سلوک نیز چنین است: حرکت از تاریکی جهل و نادانی به سوی نور دانش و حکمت. در مکالمه ماهی سیاه با مادرش، شوق «دانستن» در قالب «طلب» در وجود او شکوفا شده است:

«تصمیم گرفتم خودم بروم آخر جویبار را پیدا کنم. دلم می خواهد بدانم جاهای دیگر چه خبرهایی هست» (بهرنگی، ۱۳۴۷: ۵).

غزالی در ادامه می فرماید:

«طوق شوق در گردن افکندند و نطق اشتیاق در میان بستند و نعلین طلب در پای کردند و... آتش شوق از دل ایشان شعله می زد و راه را به زبان طلب می جستند» (مجاهد، ۱۳۷۶: ۷۲).

عطار نیز چنین سروده:

گر شود در راه او آتش پدید	ور شود صد وادی ناخوش پدید
خویش را از شوق او دیوانه وار	بر سر آتش زند پروانه وار

ز آرزوی آنکه سر بشناسد او ز اژدهای جانستان نهراسد او

(عطار، ۱۳۷۴: ۲۰۷-۲۰۸)

غزالی با به کارگیری کلیدواژه‌های «شوق»، «اشتیاق»، «آتش شوق» و عطار با کلماتی چون «شوق»، «پروانه‌وار» و «آرزو» پرده از اوج درگیری فکری سالک برمی‌دارند. ماهی سیاه داستان بهرنگی نیز مدت‌هاست که در طلب، آرزوها در سر پرورانده و اکنون نیز لحظه‌ای آرام و قرار ندارد:

«می‌دانی مادر، من ماه‌هاست تو این فکرم که آخر جویبار کجاست و هنوز که هنوز است، نتوانسته‌ام چیزی سر در بیاورم. از دیشب تا حالا چشم به هم نگذاشته‌ام و همه‌اش فکر کرده ... من خودم خیلی وقت است در این فکرم.» (بهرنگی، ۱۳۴۷: ۵-۶).

شیخ نیشابوری در ادامه چنین سروده است:

گر نه‌ای ای خفته اهل تهنیت پس چرا خود را نداری تعزیت
گر نداری شادئی از وصل یار خیز باری ماتم هجران بدار
گر نمی‌بینی جمال یار تو خیز و منشین می‌طلب اسرار تو
گر نمی‌داری طلب کن شرم دار چون خران تا چند باشی بی‌فسار

(عطار، ۱۳۷۴: ۲۱۱)

عطار آنان را که شوق طلب ندارند «خفته» در خواب جهل و غفلت و «چون خران» نادان و صف می‌کند. در داستان بهرنگی ماهی سیاه در مکالمه خود با دیگر ماهیان چنین می‌گوید:

«من فقط از این گردش‌ها خسته شده‌ام و نمی‌خواهم به این گردش‌های خسته‌کننده ادامه بدهم و الکی خوش باشم و یک دفعه چشم باز کنم بینم مثل شماها پیر شده‌ام و هنوز هم همان ماهی چشم و گوش بسته‌ام که بودم.» (بهرنگی، ۱۳۴۷: ۸).

البته با وجود اینکه در ادبیات غالباً «پیر» در حکم مرشدی دانا ظاهر می‌شود؛ اما در این داستان، ماهیان «پیر» دانا نیستند و نقش کاملاً منفی دارند؛ زیرا آنها عمر گرانمایه را هدر داده و اکنون به جای سرزنش خود، جز شکایت و ناله و نفرین (به دیگران یا زمانه) کار دیگری نمی‌کنند:

«این را فهمیده‌ام که بیشتر ماهی‌ها، موقع پیری شکایت می‌کنند که زندگیشان را بی‌خودی تلف کرده‌اند. دایم ناله و نفرین می‌کنند و از همه چیز شکایت دارند.» (همان: ۵).

کلیدواژه‌های «الکی خوش» و «چشم و گوش بسته»، شاکي، ناله و نفرین کننده، اتلاف گر عمر و... همگی به همان صفاتی که شیخ وصف کرده اشاره دارد.

در ادامه، غزالی برای نشان دادن عزم جزم مرغان همگن، از زبان ایشان چنین می گوید:
«ما را از آن مقصد چاره نیست، تا که هلاک شویم پشت نگردانیم» (مجاهد، ۱۳۷۶: ۷۲).

در توصیف نهایی وادی «طلب»، عطار نیز از اراده راسخ سی مرغ در عبور از دری که سوی نور گشوده شده، از زبان ایشان چنین می فرماید:

چون از این «در» دولتم گشت آشکار	تا که جان دارم مرا اینست کار
مرد این در باش تا بگشایدت	سر متاب از راه تا بنمایدت
بسته‌ای جز چشم تو پیوسته نیست	رو طلب کن زآنکه این در بسته نیست

(عطار، ۱۳۷۴: ۲۱۴)

ماهی سیاه نیز مصرّ است از «در»ی که سوی کشف حقیقت به رویش «گشوده» شده، «سر متابد» و به عبارت دیگر، او اکنون «مرد این در» شده و می گوید:

«من می خواهم بدانم که، راستی راستی زندگی یعنی اینکه توی یک تکه جا، هی بروی و برگردی تا پیر بشوی و دیگر هیچ، یا اینکه طور دیگری هم توی دنیا می شود زندگی کرد...؟» (بهرنگی، ۱۳۴۷: ۸).

در مرحله دوم سلوک در *رساله الطیور غزالی*، منادی سعی می کند به روش های گوناگون مرغان را از سفر بازدارد:

«منادی آواز داد که: خویشتن را در تهلکه میندازید ... و از آشیانه خویش بیرون [نیاید] که اگر شما پای از آشیانه به در نهدید، آسیای بلا بر سر شما بگردانند و پای شما به کنج رنج فروشود و مصلحت کار شما آن است که همه در خانه خویش مقام کنید» (مجاهد، ۱۳۷۶: ۷۲).

غزالی در ادامه به معجزه «عشق» در ردّ ندای منادی اشاره می کند:

«چون این ندا بشنیدند، شوق ایشان زیادت گشت و بی آرام گشتند و گفتند: بل تا بشود زبهر جانی جانم/ توبه نکنم ز عشق تا توانم» (همان، برجسته سازی افزوده شده).

عطار نیز مقام دوم سلوک را گذر از وادی «عشق» می داند:

بعد از آن وادی عشق آید پدید	غرق آتش شد، کسی کانجا رسید
کس درین وادی بجز آتش مباد	وانکه آتش نیست عیشش خوش مباد

عاشق آن باشد که چون آتش بُود گرم رو، سوزنده و سرکش بُود
عاقبت‌اندیش نبود یک زمان غرق در آتش چو آن برق جهان
(عطار، ۱۳۷۴: ۲۱۴)

سالک به واسطه «تجلی» یا همان «مشاهده جمال الهی و ظهور حق بر دیده دل سالک» (کازمی زهرانی، ملک ثابت و جلالی پندری، ۱۳۹۶: ۶۵) عاشق می‌شود. ماهی سیاه که با «حقیقت» آشنا شده، با ابراز خستگی از گردش‌های روزمره، در حکم مسافری «گرم‌رو» و البته «سرکش» ظاهر می‌شود که سخنانش ناآگاهان را عصبانی کرده است:

«مادرش گفت: «آخر، صبح به این زودی کجا می‌خواهی بروی؟ ... این حرف‌های گنده گنده را بگذار کنار، پاشو برویم گردش. حالا موقع گردش است نه این حرف‌ها! ... همسایه گفت: «کوچولو، ببینم تو از کی تا حالا عالم و فیلسوف شده‌ای و ما را خبر نکرده‌ای؟ ... حرف‌های ماهی کوچولو همه را عصبانی کرده بود. یکی از ماهی پیره‌ها گفت: «خیال کرده‌ای به تو رحم هم می‌کنیم؟ دیگری گفت: «فقط یک گوشمالی کوچولو می‌خواهد!» (بهرنگی، ۱۳۴۷: ۴-۱۰).

حتی دلایل دست و پاشکسته مادر و تمسخر یا حتی تهدید همسایه‌ها، هیچ‌یک در او اثر نمی‌کند؛ چرا که او دیگر «عاقبت‌اندیش» نیست و «آتش عشق» در او شعله‌ور شده است و تا به دریا نرسد، آرام نمی‌گیرد. در رساله الطیور غزالی نیز مرغان نه تنها از حرف‌های منادی ناامید یا هراسناک نمی‌شوند، بلکه به دلیل رسوخ «عشق» در وجودشان دلگرم‌تر و مشتاق‌تر و راسخ‌تر از پیش عزم سفر می‌کنند. در همین مرحله، به تعبیر شیخ:

ماهی از دریا چو بر صحرا فتد می‌طپد تا بو که در دریا فتد
می‌طپد پیوسته در سوز و گداز تا بجای خود رسد ناگاه باز
گر زغیبت دیده‌ای بخشند راست اصل عشق آنجا بینی کز کجاست
گر تو را آن چشم غیبی باز شد با تو ذرات جهان همراز شد
ور به چشم عقل بکشایی نظر عشق را هرگز نینی پا و سر
(عطار، ۱۳۷۴: ۲۱۵)

برخلاف دیگر ماهیان، «چشم غیبی» ماهی سیاه باز شده است. هرچند، او وقتی مخالفت‌ها را می‌بیند، می‌تواند «چشم عقل» بگشاید و با عقل حسابگر، مصلحت‌اندیشی پیشه کرده و خود را همرنگ جماعت نشان دهد؛ اما از دو گزینه عقل و عشق، او عشق را برگزیده است و در برابر دیگر ماهیان می‌ایستد. در *رساله الطیور غزالی*، منادی نقش عقل حسابگر و عافیت‌اندیش است که دوباره تلاش می‌کند مرغان را از سلوک منصرف کند:

«منادی آواز داد که: «العافیة فی الزاویة». سلامت به غنیمت دارید، و پا در بیابان منهدید که در راه شما دریا‌های بلای خون‌خوار است که عمق آن را نهایت نیست و کوه‌های بلند است که بلندی آن را غایت نیست. و شهرهای گرمسیر و شهرهای سردسیر... بر قوت خویش اعتماد نکنید... و روا بود که تقدیر مرگ راه شما بزند و شما به مقصود نرسیده، و از کوی دوست هیچ نادیده» (مجاهد، ۱۳۷۶: ۷۳).

اما مرغان *رساله الطیور* که در مقیم وادی عشق شده بودند، نه تنها از توصیف بیابان سوزان، دریای ژرف، کوه‌های سر به فلک کشیده، گرما و سرما و حتی «مرگ» نهراسیدند، بلکه اشتیاقشان «زیادت شد و به یکبار بی‌قرار شدند و ... گفتند:

«ما خیمه عاشقی بر افلاک زدیم / پس آتش نیستی در املاک زدیم // در عشق دلی بود سرآمد ما را / در بتکده‌ها شدیم و در تاک زدیم» (همان، برجسته‌سازی افزوده شده).

عطار نیشابوری مرحله سوم را «وادی معرفت» نامیده و آن را چنین توصیف می‌کند:

بعد از آن بنمایدت پیش نظر	معرفت را وادایی بی‌پا و سر
هیچ‌کس نبود که نی آن جایگاه	مختلف گردد ز بسیاری راه
لاجرم بس ره که پیش آید پدید	هریکی بر حد خویش آید پدید
سیر هرکس تا کمال وی بود	قرب هرکس حسب حال وی بود
معرفت زینجا تفاوت یافتست	این یکی محراب و آن بت یافتست

(عطار، ۱۳۷۴: ۲۲۳-۲۲۴)

مرغان *رساله الطیور* هر یک در گذر از مرحله‌ای از ادامه راه باز می‌مانند؛ زیرا، به‌طور تمثیلی، از لحاظ «کمال» در درجات مختلفی قرار دارند: «بعضی در دریا غرق شدند» و برخی در «شهرهای گرمسیر» و بعضی در «شهرهای سردسیر» هلاک شدند، «پس گروهی اندک بماندند» (مجاهد، ۱۳۷۶: ۷۴).

در داستان بهرنگی (۱۳۴۷: ۵-۷) نیز هر شخصیت از لحاظ معرفت، «جایگاه» خاص خود را دارد و بدین دلیل است که «قرب» و «کمال» هر کس متناسب موقعیت خود اوست: یکی «بت» می‌یابد و آن دیگری، «محراب». در آغازین بخش‌های داستان، با جایگاه معرفتی مادر ماهی آشنا می‌شویم: «مادر خندید و گفت: من هم وقتی بچه بودم، خیلی از این فکرها می‌کردم. آخر جانم! جویبار که اول و آخر ندارد؛ همین است که هست! جویبار همیشه روان است و به هیچ جایی هم نمی‌رسد» (همان: ۵).

مادر ماهی با گفتن اینکه او نیز «خیلی از این فکرها» می‌کرده، به نوعی اذعان می‌کند که مراحل طلب و عشق را طی کرده؛ ولی از وادی معرفت نتوانسته عبور کند؛ زیرا معتقد است «جویبار ... آخر ندارد» و در واقع «محراب» وجود واقعی نداشته و سفر در پی یافتن مقصود، بی‌حاصل خواهد بود. او حتی بر این عقیده خود پافشاری می‌کند:

«بچه جان! مگر به سرت زده؟ دنیا! دنیا!... دنیا دیگر یعنی چه؟ دنیا همین جاست که ما هستیم، زندگی هم همین است که ما داریم» (همان: ۷).

شیخ عطار در ادامه وصف وادی «معرفت» چنین سروده است:

چون بتابد آفتاب معرفت	از سپهر این ره عالی‌صفت
هر تنی بینا شود بر قدر خویش	بازیابد در حقیقت صدر خویش
صد هزاران مرد کم‌گردد مدام	تا یکی اسرارین گردد تمام
کاملی باید در این راه شگرف	تا کند غواصی این بحر ژرف

(عطار، ۱۳۷۴: ۲۲۴)

در داستان بهرنگی (۱۳۴۷: ۸-۱۲)، ماهی سیاه با گفتن اینکه «من خودم عقل و هوش دارم و می‌فهمم، چشم دارم و می‌بینم» خود را واجد درک و معرفت می‌داند؛ با این حال، حتی «دوستان هم‌سن و سالش» از بُعد معرفتی در سطح او نیستند و از ادامه همراهی با وی ناتوانند: «چند تا از دوستان هم‌سن و سالش او را تا آبشار همراهی کردند و از آنجا برگشتند»؛ به عبارت دیگر، در این مرحله، از میان «صد هزاران» ماهی، تنها «یکی اسرارین» شده است.

منزلگاه چهارم سالک، وادی استغنا است. درک استغنا از سوی مرغان *رسالة الطيور* وقتی است که با

این سخن سیمرغ مواجه می‌شوند:

«ایشان را بگویند که ما پادشاهیم اگر شما گویند و اگر نه و اگر گواهی دهید و اگر نه. و ما را به خدمت و طاعت شما حاجت نیست، باز گردید» (مجاهد، ۱۳۷۶: ۷۴).

شیخ عطار نیز در توصیف منزل چهارم چنین می‌سراید:

بعد از آن وادی استغنا بود	نی در آن دعوی و نی معنا بود
می‌جهد از بی‌نیازی صرصری	می‌زند برهم به یک دم کشوری
هفت دریا یک شمر اینجا بود	هفت اخگر، یک شرر اینجا بود
هشت جنت نیز اینجا مرده‌ایست	هفت دوزخ همچو یخ افسرده‌ایست
گر دو عالم شد همه یکبار نیست	در زمین ریگی همان انگار نیست
گر شد اینجا جزو و کل ای جان تباه	کم شد از روی زمین یک پرگاه
گر به یک ره گشت این نه طشت گم	قطره‌ای در هفت دریا گشت گم

(عطار، ۱۳۷۴: ۲۲۵-۲۲۷)

استغنا در دو مفهوم به کار می‌رود. در سطح پایین‌تر، بی‌نیازی سالک از اغیار و به قول غزالی «همگان» و حتی جسم مادی خود، طوری که حاضر به گذشت از آن شود؛ اما در سطح متعالی، استغنا به معنی بی‌نیازی معشوق از سالکان است. هم در داستان مرغان و هم در داستان ماهی‌سیاه، انواع استغنا به شکلی متجلی شده است.

همین که ماهی‌سیاه به دریا وارد می‌شود و عظمت دریا و ژرفای آن را تا حدودی درک می‌کند، در حقیقت به استغنا دریا پی می‌برد؛ اما سطح دیگر استغنا نیز در داستان بهرنگی (۱۳۴۷: ۵) آشکار می‌شود؛ آنجا که ماهی‌سیاه با درک اینکه همه چیز پایانی دارد و نباید به چیزی دل بستگی داشت در حقیقت آماده ورود به وادی استغنا است: ماهی‌سیاه گفت: «آخر مادر جان، مگر نه این ست که هر چیزی به آخر می‌رسد؟»

هفت ماهی، هر یک برایش دلیلی می‌آورد که باید فکر سفر را از سر بیرون کند:

«یکی از ماهی‌ها از دور داد کشید: «توهین نکن، نیم وجبی!» دومی گفت: «اگر بروی و بعدش پشیمان بشوی، دیگر راهت نمی‌دهیم!» سومی گفت: «اینها هوس‌های دوره جوانی است، نرو!» چهارمی گفت: «مگر اینجا چه عیبی دارد؟» پنجمی گفت: «دنای دیگری در کار نیست، دنیا همین جاست، برگرد!» ششمی گفت: «اگر سر عقل بیایی و برگردی، آن وقت باورمان می‌شود»

که راستی راستی ماهی فهمیده‌ای هستی!» هفتمی گفت: «آخر ما به دیدن تو عادت کرده‌ایم...»
(بهرنگی، ۱۳۴۷: ۱۱).

و در آخر، مادرش هم قصد دارد با تحریک احساسات او، وی را از سفر بازدارد: «به من رحم کن، نرو!... نرو!» (همان: ۱۲). در کلام آخرش رو به مادر، خود را حتی از ابراز احساسات وی بی‌نیاز می‌داند و می‌گوید: «مادر! برای من گریه نکن، به حال این پیرماهی‌های در مانده گریه کن» (همان).

در واقع، ماهی سیاه با ترک دیار و همسایگان و حتی مادرش، خط تمایزی میان خود و دیگران ترسیم می‌کند و درجه‌ای از بی‌نیازی خود را به نمایش می‌گذارد: «ماهی کوچولو دیگر با آنها حرفی نداشت» (همان). او متوجه شده است که حرف مشترکی با دیگر ماهیان ندارد، همان ماهیانی که حلزون را به جرم اینکه حرف متفاوتی می‌زد، کشته بودند؛ اما درجه‌ غایی استغنا و بی‌نیازی زمانی متجلی می‌شود که او حتی از جسم و جان خود دست می‌شوید و می‌گوید: «پس مرا هم بکشید، چون من هم همان حرف‌ها را می‌زنم» (همان: ۱۰).

مرحله پنجم، وادی توحید است. مرغان *رسالة الطیور* با ذکر این دو عبارت توحیدی قرآنی «ایاک نعبد و ایاک نستعین»، عاجزانه «گفتند: آمده‌ایم تا تو ملک ما باشی» (مجاهد، ۱۳۷۶: ۷۴). آنها فقط و فقط سیمرغ را لایق پادشاهی می‌دانند و بس. عطار نیز در وصف مرحله پنجم چنین می‌فرماید:

بعد از آن وادی توحید آیدت	منزل تجرید و تفرید آیدت
روی‌ها چون زین بیابان درکشند	جمله سر از یک گریبان برکشند
گر بسی بینی عددگر اندکی	آن یکی باشد درین ره آن یکی
چون یکی باشد یک اندر یک مدام	آن یکی اندر یکی باشد تمام

(عطار، ۱۳۷۴: ۲۳۲)

با ورود به وادی توحید، دیگر صحبتی از «خود» در میان نیست. هر چه هست، اوست و بنابراین، صفت رذیله‌ای چون «خودپسندی» در این وادی راه ندارد و هر که موصوف بدان صفت است یارای عبور از این وادی نباشد. ماهی سیاه در مکالمه با کفچه‌ماهی‌هایی «خودپسند» که خود را متمایز و زیباتر از سایر موجودات می‌دانند، می‌گوید «شما حتی اسمتان هم مال خودتان نیست» (بهرنگی، ۱۳۴۷: ۱۴). کفچه‌ماهی‌ها بسیار عصبانی می‌شوند؛ ولی چون می‌بینند ماهی سیاه راست می‌گوید، «از در دیگری» در می‌آیند و می‌گویند:

«ما هر روز، از صبح تا شام دنیا را می‌گردیم؛ اما غیر از خودمان و پدر و مادرمان، هیچ کس را نمی‌بینیم، مگر کرم‌های ریزه که آنها هم به حساب نمی‌آیند!» (همان).

ماهی سیاه جهالت و نادانی را دلیل «خودپسندی» کفچه‌ماهی‌هایی می‌داند که مظهر متعصب «خط‌کشی میان خود و دیگری» هستند. او با ورود به وادی «توحید» این خط‌کشی‌ها را از میان برمی‌دارد و چون وادی «معرفت» را پس‌پشت نهاده و از حکمت عمیق بهره می‌برد، در بخشش کفچه‌ماهی‌ها تردیدی به خود راه نمی‌دهد:

«من هیچ خیال نمی‌کردم شما این قدر خودپسند باشید. باشد، من شما را می‌بخشم، چون این حرف‌ها را از روی نادانی می‌زنید» (همان: ۱۳).

مرحله ششم، وادی حیرت و سرگردانی است. مرغان *رسالة الطيور* با دیدن استغناي سیمرخ «نومید شدند و خجل گشتند و متحیر و سرگردان و اندوهگین شدند» (مجاهد، ۱۳۷۶: ۷۵، برجسته‌سازی افزوده شده). شیخ در توصیف منزلگاه ششم چنین سروده است:

بعد از آن وادی حیرت آیدت	کار دایم درد و حسرت آیدت
هر نفس اینجا چو تیغی باشدت	هر دمی اینجا دریغی باشدت
آه باشد درد باشد سوز هم	روز و شب باشد نه شب نه روز هم
مرد حیران چون رسد این جایگاه	در تحیر مانده و گم کرده راه
گم شود در راه حیرت محو و مات	بی‌خبر از بود خود وز کاینات
گر بدو گویند هستی یا نه‌ای	سربلند عالمی، پستی، که‌ای
در میانی یا برونی از میان	بر کناری یا نهانی یا عیان
فانئنی یا باقئنی یا هر دوئی	هر دوئی یا تونه‌ای یا نه‌تویی
گوید اصلاً می‌ندانم چیز من	وین ندانم هم ندانم نیز من

(عطار، ۱۳۷۴: ۲۳۸-۲۳۹)

ماهی سیاه پس از سقوط از آبخار در برکه‌ای پر آب می‌افتد و ابتدا «دست و پایش را گم» می‌کند؛ اما بعد شروع می‌کند به شنا کردن و گشت‌زدن به اطراف برکه. این حادثه، هرچند در آغاز تا حدی برای او سردرگمی به وجود می‌آورد؛ اما او بالاخره به خود می‌آید و باز ادامه راه می‌دهد. حتی مواجهه با قورباغه و خرچنگ نیز ماهی سیاه را دچار حیرت و سرگردانی نمی‌کند؛ اما در گفت‌وگو با

مارمولک دانا، مشخص می‌شود که نگرانی ماهی سیاه بیش از همه از «اره ماهی»، «سقائک» و «ماهی خوار» است. علت نگرانی ماهی آن است که از مارمولک می‌شنود که سقائک ماهی‌ها را ناغافل و «ندانسته» در کیسه خود به دام می‌اندازد:

«مرغ سقا زیر گردنش کیسه‌ای دارد که خیلی آب می‌گیرد. او در آب شنا می‌کند و گاهی ماهی‌ها، ندانسته، وارد کیسه او می‌شوند و یک‌راست می‌روند توی شکمش» (بهرنگی، ۱۳۴۷: ۱۴).

پس از ترک مارمولک، سرگردانی و حیرت ماهی سیاه با سؤالاتی که مرتباً در ذهنش نقش می‌بندد، به وضوح قابل درک می‌شود:

«مارمولک رفت توی شکاف سنگ. ماهی سیاه ناچار راه افتاد. اما همین‌طور سؤال پشت سر سؤال بود که دایم از خودش می‌کرد: بیستم، راستی جویبار به دریا می‌ریزد؟ نکند که سقائک زورش به من برسد؟ راستی، اره‌ماهی دلش می‌آید هم جنس‌های خودش را بکشد و بخورد؟ پرندۀ ماهی خوار، دیگر چه دشمنی با ما دارد؟» (بهرنگی، ۱۳۴۷: ۲۳).

در هیچ مرحله‌ای از سفر، ماهی سیاه اینچنین دچار تشویش و سرگردانی نشده بود. در ادامه، حیرانی ماهی سیاه با قرار گرفتن او در تاریکی به نمایش درآمده:

«ماه نتوانست حرفش را تمام کند. ابر سیاه رسید و رویش را پوشاند و شب دوباره تاریک شد و ماهی سیاه، تک و تنها ماند. چند دقیقه، مات و متحیر، تاریکی را نگاه کرد» (همان: ۲۹).

ماهی سیاه به کمک خنجری که مارمولک دانا به او داده بود کیسه سقائک را می‌شکافت و در نهایت، با فرار از اره‌ماهی، از این وادی نیز به سلامت می‌گذرد و به دریا می‌رسد:

«ناگهان به خود آمد و دید آب ته ندارد. این‌ور رفت، آن‌ور رفت، به جایی برنخورد. ... ماهی سیاه کوچولو شاد بود که به دریا رسیده است» (همان: ۳۶-۳۷).

آخرین مقام سفر عارفانه از دیدگاه احمد غزالی و شیخ عطار، «وادی فنا» است:

بعد ازین وادی فقر است و فنا	کی بود اینجا سخن گفتن روا
عین این وادی فراموشی بود	گنگی و کری و بی‌هوشی بود
صد هزاران سایه جاوید تو	گم شده بینی ز یک خورشید تو
هر که در دریای کل گم بوده شد	دائماً گم بوده و آسوده شد
دل درین دریا بدین آسودگی	می‌نیابد هیچ جز گم بودگی

(عطار، ۱۳۷۴: ۲۴۷)

ماهی سیاه اکنون «آرام و خوش در سطح دریا شنا می کرد و به خودش می گفت: مرگ خیلی آسان می تواند الان به سراغ من بیاید» (بهرنگی، ۱۳۴۷: ۳۸). در داستان *رسالة الطيور غزالی*، مرغان نیز «مدهوش شدند و ... همه دل به قضای آسمانی بنهادند و جان بر کف دست نهادند که: لا راحة کالموت» (مجاهد، ۱۳۷۶: ۷۴).

کلیدواژه‌های غزالی و عطار همچون «راحت»، «مرگ»، «مدهوش»، «فراموشی»، «گنگی»، «کری»، «بی هوشی» و «آسودگی»، با واژگان «آرام»، «خوش»، «مرگ» و «آسان» بهرنگی تطبیق پذیر است. عطار در تبیین جنبه دیگر این وادی چنین سروده است:

کز ازین گم‌بودگی بازش دهند	صنعبین گردد بسی رازش دهند
گر پلیدی گم شود در بحر کل	در صفات خود فروماند به ذل
لیک گم‌پاکی در این دریا شود	از وجود خویش ناپیدا شود
جنبش او جنبش دریا بود	او چو نبود در میان زیبا بود
نبود او و او بود چون باشد این	از خیال و عقل بیرون باشد این

(عطار، ۱۳۷۴: ۲۰۷-۲۴۷)

ماهی سیاه به نوعی خود را در دریا «گم» کرده است. درست اینجاست که جنبه دیگری از مرحله فنا جلوه می کند و ماهی برای اینکه «صنعبین گردد» و «رازها برایش آشکار شود، باید از این حالت «گم‌بودگی» نجات یابد. در این وادی واپسین، «ماهی خوار آمد و او را برداشت و برد» (بهرنگی، ۱۳۴۷: ۳۸). در شکم ماهیخوار، او به یک ماهی کمک می کند تا از دهان ماهی خوار خارج شود، اما خود، که گویی «راز»ی متوجه شده، بیرون نمی پرد. ادامه داستان، به روایت ماهی نجات یافته، بی هیچ توضیح اضافه، خود گویای همه واقعه است:

«ماهی ریزه از دهان ماهی خوار بیرون پرید و در رفت و کمی بعد در آب افتاد؛ اما هر چه منتظر ماند از ماهی سیاه خبری نشد. ناگهان دید ماهی خوار همین طور پیچ و تاب می خورد و فریاد می کشد، تا اینکه شروع کرد به دست و پا زدن و پایین آمدن و بعد... افتاد توی آب و باز دست و پا زد تا از جنب و جوش افتاد؛ اما از ماهی سیاه کوچولو هیچ خبری نشد و تا به حال هم هیچ خبری نشده» (همان: ۴۴).

۳. نتیجه گیری

چکیده یافته‌های جستار حاضر حاکی از آن است که داستان ماهی‌سیاه کوچولو بیش از آنکه بر اساس نظریات کهن‌الگویی غربی کمپبل و پیرسون تحلیل و تفسیرپذیر باشد، در چارچوب سفر مرغان در رساله‌الطیور غزالی و منطق‌الطیور عطار قابل تطبیق است طوری که هر هفت مرحله سلوک مرغان را در داستان صمد بهرنگی مشاهده می‌کنیم. در تأیید این ادعا، عبدالله زاده برزو و ریحانی (۱۳۹۸: ۱۰۲) نیز به این نتیجه رسیده‌اند که در سفر ماهی‌سیاه «مرحله بازگشت قهرمان» آشکار نشده است. بنابراین، از مجموع سه مرحله «عزیمت»، «تشرّف» و «بازگشت قهرمان» در نظریه کمپبل (ذبیحی و پیکانی، ۱۳۹۵: ۹۴)، تنها دو مرحله نخست تطبیق‌پذیر شناخته شده است. از طرف دیگر، حتی برای وادی‌های فرعی مراحل اول و دوم نیز یافتن شواهد متنی در داستان بهرنگی بسیار دشوار بوده، در مجموع، تطبیق‌پذیری مراحل سفر ماهی‌سیاه در چارچوب کمپبل و پیرسون با چالش روبه‌رو است.

در همین حال، چهارچوب کلاسیک سلوک مرغان غزالی و عطار، به شیوه‌ای شگفت‌آور، چنان قابلیت اعمال بر این داستان کودکان را دارد که گویا صمد بهرنگی مراحل سفر ماهی‌سیاه را با مراحل سلوک مرغان، هنرمندانه و کاملاً ظریف تنظیم کرده است. هرچند، از نویسندگان در سطح او چیزی جز این نیز نمی‌توان انتظار داشت. او با زبان کودکان آشنا بود و قطعاً با اثر کلاسیک رساله‌الطیور غزالی و شاهکار منظوم عطار آشنا بوده و به هنگام نگارش داستان، احتمالاً آن مقامات سلوک در ناخودآگاه وی در جریان بوده است.

به هر حال، آنچه در این نوشتار عرضه شد حاکی از تطبیق‌پذیری بالای مراحل سفر در ادبیات کودک و بزرگسال ایران‌زمین بود. یکی از دلایل این شباهت را می‌توان اختصاص این آثار به حوزه ادبیات عرفانی و پرداختن آنها به مقوله مشترک «سفر عرفانی» دانست. از سوی دیگر، شباهت ماهی‌سیاه کوچولو با آن دو را می‌توان در ناخودآگاه بهرنگی، غزالی و عطار و نیز روح مشترک بشری جست‌وجو کرد. نگارش چنین آثاری برای کودکان که با وجود برخورداری از زبانی کودکانه، ریشه در مفاهیم عمیق عرفانی دارد، می‌تواند تأثیرات تربیتی بسیار شگرفی بر نسل جدید برجای گذارد. امید است نویسندگان معاصر بیش از پیش به مقوله سفر معنوی و سیر و سلوک در آثار کودک و بزرگسال توجه نموده، آثار فاخری از این دست فراهم نمایند. همچنین، امید است محققان آتی با تمرکز بر موضوع «سفر» مشخص کنند که دیگر نظریات کهن‌الگویی غربی (به جز کمپبل و پیرسون) تا چه میزان قابلیت اعمال بر آثار سفر-محور ادبیات کودک در ایران را دارد. دیگر موضوعاتی که می‌تواند

ظرفیت تحقیق داشته باشد، بررسی این موضوع است که الگوی کمپیل و پیرسون در ادبیات داستانی کودکان مغرب زمین تا چه میزان قابلیت اعمال دارد؟ و دیگر اینکه داستان‌های سفر-محور کودک و بزرگسال در آثار غربی (در قیاس با آثار شرقی) تا چه حد قابلیت تطبیق با یکدیگر را دارند؟

کتابنامه

- آتشی، لاله. (۱۳۹۶) «در کشاکش عشق و تنهایی؛ کندوکاوی در پیچ‌وخم‌های سفرهای کرگدن فریبا کلهر». *مطالعات ادبیات کودک*، ۸ (۲)، ۱-۳۰.
- ابراهیم‌پور نمین، محمد؛ اکرمی، میرجلیل. (۱۳۹۶) «حماسه عرفانی؛ از فرضیه تا واقعیت». *نشریه زبان و ادب فارسی دانشگاه تبریز*، ۷۰ (۲۳۶)، ۱-۴۰.
- اصغری، علی؛ عبیدی‌نیا، محمدمیر؛ طلوعی آذر، عبدالله. (۱۳۹۸) «تبارشناسی ماهی‌سیاه کوچولو در متون نثر فنی داستانی و تحلیل نمادهای آن». *متن پژوهی ادبی*، ۲۳ (۸۰)، ۱۷۵-۲۰۲.
- افروز، محمود. (۱۳۹۶). *بررسی تطبیقی مراحل سفر معنوی در آثار عطار و امانوئل اشمیت. فصلنامه پژوهش‌های ادبیات تطبیقی*، ۵ (۱)، ۱-۱۴.
- افروز، محمود. (۱۴۰۰الف) «مطالعه فراتحلیلی- تطبیقی «سلوک» در ادبیات ایران و جهان». *نشریه ادبیات تطبیقی*، ۱۳ (۲۴)، ۱-۳۷.
- افروز، محمود. (۱۴۰۰ب) «بررسی تطبیقی سفر اسطوره‌ای قهرمان در ادبیات داستانی کودکان بر اساس مدل کارول پیرسون و هیو کی مار». *پژوهشنامه ادبیات داستانی*، آماده انتشار.
- افروز، محمود. (۱۴۰۰ج) «تحلیل تطبیقی مراحل سفر اسطوره‌ای قهرمان (بر مبنای الگوی پیرسون- مار) و مقامات سفر عرفانی سالک (بر پایه الگوی عطار) در ادبیات انگلیسی». *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی*، آماده انتشار.
- بهرنگی، صمد. (۱۳۴۷) *ماهی‌سیاه کوچولو*. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- ذبیحی، رحمان؛ پیکانی، پروین. (۱۳۹۵) «تحلیل کهن‌الگوی سفر قهرمان در داراب‌نامه طرسوسی براساس الگوی جوزف کمپیل». *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی*، ۱۲ (۴۵)، ۹۱-۱۱۸.
- زارعی، فخری؛ صفری، جهانگیر. (۱۳۹۸) «تحلیل محتوا و فرم داستان به کی سلام کنم با رویکرد جامعه‌شناختی». *پژوهش‌نامه ادبیات داستانی*، ۸ (۱)، ۲۳-۴۸.
- عباسی، سکینه؛ میرابوطالبی، معصومه. (۱۳۹۸) «کارکرد «سفر» در داستان‌های فانتاستیک ایرانی بر اساس رمان *کنسرو گول*». *مطالعات ادبیات کودک*، ۱۰ (۱)، ۷۹-۱۰۰.

- عبداله‌زاده برزو، راحله؛ ریحانی، محمد. (۱۳۹۸) «نقد کهن الگویی سفر قهرمان در داستان ماهی سیاه کوچولو بر اساس نظریه کمپبل و پیرسن». *مطالعات ادبیات کودک*، ۱۰ (۱)، ۱۰۱-۱۲۲.
- عطار، فریدالدین محمد بن ابراهیم. (۱۳۷۴) *منطق‌الطیر*. تصحیح حمید حمید. تهران: سنا.
- فدوی، صبا. (۱۳۹۶) «منازل عرفانی در رساله‌الطیر احمد غزالی». *عرفانیات در ادب فارسی*، ۸ (۳۱)، ۹۰-۱۰۹.
- کاظمی زهرانی، مرضیه؛ ملک ثابت، مهدی؛ جلالی پندری، یدالله. (۱۳۹۶) «چهره ساقی در غزل شاعران عارف دوره قاجار». *مطالعات زبان و ادبیات غنایی*، ۶ (۲۳)، ۵۹-۸۲.
- کلهر، فریبا. (۱۳۸۹) *همسفر کوچک*. تهران: امیرکبیر.
- کمپبل، جوزف. (۱۳۸۴) *قهرمان هزار چهره*. ترجمه شادی خسروپناه. مشهد: گل آفتاب.
- کویا، فاطمه. (۱۳۹۰) «بررسی تطبیقی روایت‌پردازی در رساله‌الطیر غزالی و منطق‌الطیر عطار». *پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی*، ۲ (۳)، ۱-۲۳.
- مجاهد، احمد. (۱۳۷۶) *مجموعه آثار فارسی احمد غزالی*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- نورایی، الیاس؛ اسدیان، مریم. (۱۳۹۵) بازتاب رساله تمثیلی *قصه الغریبه الغریبه* و جغرافیای مثالی سهروردی در *مثنوی مولوی*. *فصلنامه ادبیات عراقی و اسطوره‌شناختی*. ۱۲ (۴۴)، ۲۹۳-۳۳۵.
- نورایی، الیاس؛ امامی، علی اکبر. (۱۳۹۸) «نقد ساختاری، نشانه‌شناختی و ریخت‌شناسانه داستان دخیل عشق مریم بصیری». *پژوهش‌نامه ادبیات داستانی*. ۸ (۴)، ۹۳-۱۰۹.
- واثقی خوندایی، داود؛ ملک ثابت، مهدی؛ کهدویی، محمد کاظم. (۱۳۹۹) «بررسی سلوک عرفانی در مثنوی مولوی و مثنوی‌های سلطان ولد». *پژوهشنامه ادب غنایی*.
- ولی‌پور، عبدالله؛ همتی، رقیه. (۱۳۹۶) «در جستجوی کمال مطلوب؛ بررسی تطبیقی ماهی سیاه کوچولو نوشته صمد بهرنگی با جانانان مرغ دریایی، اثر ریچارد باخ». *مطالعات ادبیات کودک*، ۸ (۲)، ۱۶۱-۱۷۸.
- یعقوبی جنبه‌سرای، پارسا. (۱۳۹۹) «حکایت ماهیان و آبگیر از کلیله و دمنه تا ماهی سیاه کوچولو: الگوهای معرفتی و جایگیری سوژه‌ها». *جستارهای زبانی*، ۱۱ (۱)، ۲۱۹-۲۴۸.

References

- Abbasi, S. & Mirabutalebi, M. (2019). Journey in Canned Giant. *Iranian Children's Literature Studies*, 10(1), 79-100. (In Persian).
- Abdollahzadeh Borzu, R., Reihani, M. (2019). Hero's Journey in "The Little Black Fish" Based on the Views of Campbell and Pearson. *Iranian Children's Literature Studies*, 10(1), 101-122. (In Persian).

- Afrouz, M. (2017). An Analytical-Comparative Study of Spiritual Journey Stages in the Works of Attar and Schmitt. *CLRJ*, 5 (1), 1-14. (In Persian).
- Afrouz, M. (2021a). A Meta-Analytical Comparative Study of “Mystical Journey” in the Persian and the World’s Literature. *Journal of Comparative Literature*, 13 (24), 1-37. (In Persian).
- Afrouz, M. (2021b). The Comparative Study of Hero’s Mythical-Journey in Two Stories for Children Based on Pearson-Marr’s Model. *Research in Fictional Literature*, under publication. (In Persian).
- Afrouz, M. (2021c). Comparative Analysis of the Hero’s Mythical-Journey Stages with the Mystic’s Mystical-Journey Stages in English Literature. *Journal of Mytho-Mystic Literature*, under publication. (In Persian)
- Afrouz, M. (2021a). Investigating Literary Translator’s Style in Span of Time: The Case of Saadi’s Gulistan Translated into English. *Lebende Sprachen*, 66 (2), 214–230. (In Persian).
- Afrouz, M. (2021b). How Three Different Translators of *The Holy Qur’an* Render Anthroponyms from Arabic into English: Expanding Vermes’s (2003) Model of Translation Strategies. *Names: A Journal of Onomastics*, 69(4), 21-29. (In Persian).
- Asghari, A., Abidinia, M. A., & Toloeei Azar, A. (2019). Genealogy and Analyses of the Little Black Fish Symbols. *Literary Text Research*, 23 (80), 202-175. (In Persian).
- Atashi, L. (2018). The Struggle between Love and Loneliness: A Research into the Maze of Rhino's Journeys. *Iranian Children's Literature Studies*, 8(2), 1-30. (In Persian).
- Attar, F. M. (1996). *Mantegh Al- Tayr*. Edited by; Hamid Hamid. Tehran: Sana Publications. (In Persian).
- Behrangi, S. (1968). *The Little Black Fish*. Tehran. Kanoon-e Parvareh Fekri-e Kudakan. (In Persian).
- Campbell, J. (2005). *The Hero with a Thousand Faces*. Translated by Shadi Khosropanah. Mashhad: Aftabgardan Publications. (In Persian).
- Ebrahimpour Namin, M., Akrami, M. (2018). Mystical Epic from Hypothesis to Reality. *Journal of Persian Language & Literature*, 70(236), 1-40. (In Persian).

- Fadavi, S. (2017). Mystical Homes in Ghazali's Resalat Al-Teyr. "Erfaniyat Dar Adab-e Farsi", 8 (31), pp. 90-109. (In Persian).
- Kalhor, F. (2010). *The Little Companion*. Tehran: Amirkabir. (In Persian).
- Kazemi Zahrani, M., Malek Sabet, M., & Jalali Pendari, Y. (2018). Saqi's Face in the Lyrics of the Mystical Poets of the Qajar Period. *Studies in Lyrical Language and Literature*, 7(23), 59-82. (In Persian).
- Koupa, F. (2011). Comparative Study of Narration in Ghazzali's Resalat Al-Tayr and Attar's Mantegh Al-Tayr. *LRR*, 2 (3), 1-23. (In Persian).
- Mojahed, A. (1997). *Ahmad Ghazali's Collection of Persian Works*. Tehran: University of Tehran Publication. (In Persian).
- Nouraei, E., & Emami, A. (2020). The Structural, Semiological and Morphological Criticism of Maryam Basiri's "Dakhil Eshgh". *Research on Fictional Literature*, 8(4), 93-109. (In Persian).
- Nourayi, E., & Asadiyan, M. (2016). The Reflection of Ghorbat al-gharbiyah in Masnavi Manavi. *Journal of Mytho-Mystic Literature*, 12(44), 293-335. (In Persian).
- Parvaz, Z., & Afrouz, M. (2021). Methods of Translating Metonymies in The Masnavi: Boosting Larson's (1984) Model. *Translation Studies Quarterly*, 19 (75), 6-22. (In Persian).
- Ranieri, R. (2017). The Hero with a Thousand Facebooks: Mythology in Between the Fall of Humanism and the Rise of Big-Data Religion. *Journal of Genius and Eminence*, 2 (2), 23-31.
- Sonnenburg, S. & A. Runco, M. (2017). Pathways to the Hero's Journey: A Tribute to Joseph Campbell and the 30th Anniversary of his Death. *Journal of Genius and Eminence*, 2 (2), 1-8.
- Valipoor, A., & Hemati, R. (2018). Searching for Ideal Perfection (A Comparative study of Samad Behrangi's The Little Black Fish and Richard Bach's Jonathan Livingston Seagull). *Iranian Children's Literature Studies*, 8(2), 161-178. (In Persian).
- Vaseghi, D., Malek Sabet, M., & Kahdoei, M. K. (2020). An Investigation of Mystical Conduct in Masnavi Molavi and Sultanvalad Masnavies. *Journal of Lyrical Literature Researches*, 19(36), 257-278. (In Persian).

- Vogler, C. (2017). Joseph Campbell goes to the movies: The influence of the hero's journey in film narrative. *Journal of Genius and Eminence*, 2 (2), 9-22.
- Yaghoobi Janbeh Saraei, P. (2020). The Tale of "The Fish and the Pond" from Kalila and Demna to "The Little Black Fish": The Epistemological Patterns and the Insertion of the Subjects, *LRR*, 11 (1), 219-248. (In Persian).
- Zabihi, R., & Peikāni, P. (2017). The Analysis of the Archetype of Hero's Journey in Darab Nama of Tarsusi Based on Joseph Campbell's Pattern. *Journal of Mytho-Mystic Literature*, 12(45), 91-118. (In Persian).
- Zarei, F., & Safari, J. (2019). Analyzing the content and the story form "To whom I greet" with a sociological approach. *Research on Fictional Literature*, 8(1), 23-48. (In Persian).